

Вігаль ПАДСТАЎЛЕНКА,
кандыдат філалагічных навук

ВОБРАЗ ЧАРАДЗЕЙНА-МІФІЧНАГА ВЫРАТАВАЛЬНІКА У КАЗКАХ УЛАДЗІМІРА КАРАТКЕВІЧА

У сістэме цэнтральных казачных персанажаў вялікая роля аддаецца вобразу выратавальніка, які карэнным чынам перайначвае сюжэтны ланцужок, спрыяючы далейшаму шчасліваму лёсу казачных “ахвяр”: выкрадзеных дзяцей, паланёнай царэўны ці іншых.

Лагічна, што ў адпаведнасці з функцыянальным прызначэннем выратавальнік павінен валодаць звышздольнасцямі ці звышведамі, каб у выніку дамінаваць над злом. Аднак, напрыклад, у казачнай прасторы Уладзіміра Караткевіча гэтая гіпотэза рэалізуецца з істотнымі ўмоўнасцямі, што спрыяюць чытацкай цікавасці да твораў. Аўтарская крэатыўнасць прывяла да поліварыянтнага ўвасаблення вобразаў выратавальнікаў, якіх прапануем класіфікаваць наступным чынам:

1) чарадзейна-міфічны выратавальнік (“Кацёл з каменьчыкамі”, “Скрыпка дрыгвы й верасовых пустэчаў”);

2) маргінальны (чароўна-рэалістычны) выратавальнік (“Лебядзіны скіт”);

3) “выпадковы” рэалістычны выратавальнік (“Чортаў скарб”, “Нямоглы бацька”, “Вясна ўвосень”, “Казка пра Пятра-разбойніка”);

4) рэалістычны лжэвыратавальнік (“Вужыная каралева”).

Ствараючы першую групу вобразаў, пісьменнік свядома адыходзіў ад стэрэатыпнасці ў выбары пераможных герояў. Дапамога ад такіх персанажаў далёка не абсалютная, а калі і паспяхова, то толькі на ўзроўні магчымага. Дзякуючы гэтаму падзеі ў казках У. Караткевіча больш драматызуюцца, а ў чытацкай свядомасці ўзнікае мастацка-псіхалагічны эфект хвалявання за герояў, шчырае жаданне паспрыяць ім.

Маргінальны тып выратавальніка прадстаўлены вобразам старца з казкі “Лебядзіны скіт”, сэнсавая інтэрпрэтацыя якога адбываецца ў межах мастацкага тыпу безабароннай дзівакаватай асобы. І толькі бліжэй да фіналу адкрываецца яго існы ахоўны патэнцыял.

Яшчэ большая вобразная эвалюцыя адбываецца з персанажамі трэцяй групы, куды ўваходзяць павадыр і мядзведзь (“Чортаў скарб”), бацька Пятра (“Нямоглы бацька”), дзяўчынка Аленка (“Вясна ўвосень”), злодзей (“Казка пра Пятра-разбойніка”). Праз несправядлівасць, выключны драматычным напружаннем падзеі

героі адкрываюць у сабе новыя, нечаканыя якасці ці аксіялагічныя арыенціры (як у апошнім мастацкім прыкладзе).

У гэтым артыкуле мы засяродзімся на вызначэнні адметнасцей персанажаў першага тыпу, якія ў поўнай ступені з’яўляюцца натуральным складнікам казак. Да караткевічаўскіх чарадзейна-міфічных выратавальнікаў адносяцца вобразы чараўніка (“Кацёл з каменьчыкамі”) і духа музыкі Бана-Жвірбы (“Скрыпка дрыгвы й верасовых пустэчаў”).

Спачатку звернемся да названага вобраза з першай казкі. У творы ён атрымлівае гучнае найменне – *Вялікі чараўнік*, аднак акрэслены аўтарскі прынецп драматызацыі рэдукуе яго незвычайныя здольнасці, “прызямляе” персанажа да статусу героя са страчанымі магчымасцямі: *“Толькі чараваць яму было дадзена тысячу разоў і засталіся лічаныя разы. І нічога ён тым сваім чараўніцтвам не дабіўся. Як дагэтуль ішло, так і пасля”* [1, с. 625].

Можна спрагназаваць, што з’яўленне ў казачнай прасторы персанажа-выратавальніка дэтэрмінавана пэўнай выключнай сітуацыяй. У гэтым выпадку чытач даведваецца, што так і адбылося, бо *“запанаваў на нашай зямлі самы страшны, самы подлы грэх, імя якому Несправядлівасць. Гэта калі адзін не можа заснуць, бо аб’еўся, а другі – бо галодны. А дзеці – дык нават плачуць з голаду. Кепска. Ніколі не дапамагай Несправядлівасці. За іншае, можа, і даруюць. За гэтае – не”* [1, с. 623].

Персанажамі – пакутнікамі ад татальнай несправядлівасці паказаны ўдава Мар’я і яе пяцёра дзяцей. Ад голаду даведзеная безнадзейнай сітуацыяй да адчаю жанчына ідзе на самападман, блізкі да вар’яцтва: *“назбірала на полі дробных каменьчыкаў... паставіла на агонь... Варацца каменьчыкі – да канца свету ім варыцца. Да канца свету плакаць матцы”* [1, с. 624]. У прыведзеным тэксце паўтор “да канца свету” надае апісанню сумную эпічнасць, трагічную малітоўнасць. Таму ўключэнне ў эпізод персанажа-выратавальніка бачыцца мэтазгодным мастацкім прыёмам, неабходным для нівелявання далейшых сумных падзей.

Апісанне чараўніка арыентавана на пэўныя стэрэатыпы з народнай казкі: *“Сам доўгі, каш-*

чавы, з кіем, торбай, адкуль нейкія травы тырчаць. *І вочы пранізлівыя*” [1, с. 624]. Дарэчы, адносна іншых персанажаў, станоўчых і адмоўных, партрэтныя дэталі зусім адсутнічаюць, думаецца, таксама пад уплывам адпаведных жанравых традыцый.

Са з’яўленнем выратавальніка падзейная напружанасць поўнасьцю не знікае, а жыццэваральнасць вынікаў яго магіі выклікае сумнеў, памнажае праявы саспенсу ў творы: “*А незнаёмы сыпе і сыпе. Увесь загон каменьчыкамі засеяў... Мар’я плача. Ігнат смяецца. Балаган на кірмашы, і толькі*” [1, с. 625]. Незвычайнасць прадстаўленых тут падзей маркіруецца і фінальнай прыказкай, у адпаведнасці з яе семантыкай само “засяванне” камянямі і супярэчлівая, эмацыйна моцная рэакцыя назіральнікаў сумарна ўспрымаюцца як яркае, але парадаксальнае відовішча з пакуль невядомым, загадкавым фіналам. Сэнсавая амбівалентнасць падзей, бінарная апазіцыйнасць іх рэцэпцыі рознымі персанажамі паказальна дапаўняюцца карнавальнымі матывамі.

Энігматычнае рэдукаванне вобраза Вялікага чараўніка і характар яго завуляванага стаўлення да цэнтральных персанажаў выяўляюцца паэтапна, захоўваючы інтрыгу да фінальных перыпетый. Ператварэнне каменьчыкаў (у літаральным сэнсе) у жыццядайную бульбу было спробай узнагародзіць Мар’ю за яе ўсеахопную дабрыню, а адносна жорсткага і чалавеканавісніцкага Ігната “валуны велічынёю з хату” ўспрымаюцца як заслужанае пакаранне. Маніфестуючы ідэю справядлівасці, чараўнік прыводзіць усё да раўнавагі, прадвызначанай для яго прынцыпам “*што даў – такі і плод*” [1, с. 626].

Аўтарская пазіцыя тут акрэсліваецца ў межах спрадвечных маральна-духоўных імператываў. Прынамсі, караткевічаўскае бачанне адзначаных момантаў часткова набліжаецца да ідэй евангельскай прыпавесці пра сейбіта, зерне з рук якога трапіла на розную глебу і мела супрацьлеглы наступствы.

У фінале казкі выратавальнік, шчасліва закончыўшы апісаную ў творы лакальную місію, “*пайшоў у свет, абатіраючыся на кій. Пад касыя асеннія хмары. Насустрач пералётам, што, калючыя, каціліся яму пад ногі*” [1, с. 627]. Варта зрабіць невялікае адступленне і засяродзіць увагу на згаданым вобразе *пералётаў* (перакаці-поля), які тут набывае неадназначную семантыку. Асэнсаваць вобраз можна ў прамым сэнсе як адметную расліну – спадарожніцу вандроўнікаў. Тады працытаваны ўрывак падкрэслівае аўтарскую думку, што, нягледзячы на цяжкасці і перашкоды, працягваецца падарожжа Вялікага чараўніка ў пошуках агульнага шчасця і справядлівасці.

Аднак, думаецца, вобраз пералёт-травы ў мастацкай прасторы казкі мог атрымаць большую глыбіню і сімвалічнасць, сутучныя народным поглядам. Нагадаем, што У. Караткевічам была напісана “народная легенда” “*Перакаці-поле*”, трагічнае кола падзей у якой дэтэрмінаваў злачынны выбар аднаго з цэнтральных герояў. А сам вобраз адзначанай у назве расліны сімвалізуе неадступныя маральныя страгаты, згрызоты сумлення, недасягнутае ці страчанае шчасце.

У адпаведнасці з міфалагічнымі ўяўленнямі нашых продкаў, *пералёт* – дзівосная зёлка, здатная здзейсніць любое заповітнае жаданне чалавека. Малапрывабная ўдзень, яна магла ўначы зіхацець усімі колерамі вясёлкі. Таму не дзіва, што такую расліну, падхопленую ветрам, падарожнікі бачылі чароўнай знічкай. І заўважыўшы яе, варта было кожнаму найхутчэй згадаць заповітнае і пакуль недасяжнае. Адсюль вынікае, што перакаці-поле асацыюецца ў фальклоры з пошукамі абсалютнага шчасця. І тут выклікае цікавасць яшчэ адна аўтарская дэталі на самым пачатку твора. Казачны наратар запрашае маленькіх чытачоў накіравацца ў неверагодную вандроўку па любой Беларусі: “*Давай з табой сядзем і пагаворым. Ты што, спаць збіраешся ці хворы? Тады заставайся ў цёплым ложку. А калі ты здаровы і ты здаровая, то давайце сядзем на нашчапаных бяргенні, ля прызбы, на лаўкі, а каму зручна – той і проста на падлозе.*”

І ўявім мы, што памчалі мы на нашым дыване-самалёце ў **вясёлкавы** (вылучана мною. – В. П.) наш з табою край, у сіваю нашу з табой даўніну” [1, с. 622]. Для У. Караткевіча, шчыра ўлюбёнага ў Бацькаўшчыну, Беларусь – вясёлкавы край, зямля агульнага шчасця, раскрыць святасць якой пісьменнік імкнуўся ў кожным творы.

Вяртаючыся да казак, згадаем, што ідэйна-мастацкая сутнасць вобраза народнага музыкі Бана-Жвірбы намі была падрабязна разгледжана ў артыкуле «Нацыянальна-культурны код беларусаў у казцы “Скрыпка дрыгвы й верасовых пустэчаў” Уладзіміра Караткевіча» [2]. Таму цяпер засяродзімся толькі на некаторых праявах героя як чарадзея-міфічнага вобраза. Дух Бана-Жвірбы – гэта фактычна дух самой Бацькаўшчыны, які з’явіўся па дапамогу сваім несправядліва пакрыўджаным дзецям у самы небяспечны для іх час:

*Калі тваё ў небяспецы каханне,
Гонар, свабода, песня твая, –
Скрыпка заплача ў асеннім тумане,
Скрыпка надзеі, скрыпка світаньня,
Ветру, шыпшыны і салаўя [1, с. 619].*

Кожная зямля мае свой голас, поліфанічную музыку краю складаюць усе без выключэння

факты і людзі. Паводле У. Караткевіча, мелодыя Беларусі – інтанацыйна і пачуццёва рухомая, яе дынаміка накіравана ад мінорнага пачатку да аптымістычна-вітальных магываў у фінале. Архетыпавы базіс казкі вызначаецца вобразным трыадзінствам: *Радзіма – мелодыя (песня) – Музыка*. З гэтай прычыны вобраз Бана-Жвірбы ўспрымаецца як вобраз-сімвал ці персаніфікацыя Бацькаўшчыны. І таму становяцца магчымымі любыя фантастычна-містычныя акалічнасці, нават яго вяртанне з іншасвету.

Караткевічаўская мастацкая канцэпцыя вобраза Музыкі ў многім блізкая да адпаведных магістральных інтэрпрэтацый у межах нацыянальнай культурнай парадыгмы. Сутнасць іх трапна зьяўлена, напрыклад, у класічнай паэме “Сымон-музыка” Якуба Коласа:

*...Ад тысячы ніцей,
З якіх аснована і выткана жыццё
І злучана быццё і небыццё, –
Збіраўся скарб, струменіўся няспынна,
Вясёлкавым ірдзеннем мне спяваў,
І выхаду шукаў
Адбітак родных з’яў
У словах-вобразах, у песнях вольнаплынных.
І гэты скарб, пазычаны, адбіты,
У сэрцы перажыты
І росамі абмыты
Дзянніц маіх, дзянніц маіх мінулых,
Для вас, душою чужых,
Як доўг, як дар,
Дае пясняр [3, с. 132].*

Адсюль вынікае, што Музыка функцыянальна выступае адмысловым вобразам-медыятам, што чуйна ўспрымае душой усе праявы сакральнага свету Радзімы, па-мастацку асэнсоўвае іх, каб пасля сінтэз разнастайных эмоцый і вечных пытанняў рэтрансляваць людзям. Гэта лэтэрмінуе нацыяхоўную ці нацыявыратавальную місію Музыкі.

Менавіта ў такім ідэйным рэчышчы і распрацаваны вобраз Алеся Бана-Жвірбы, персанажа загадкавага, дынамічнага. І яго развіццё і карэ-

ляванасць з Радзімай не спыняюцца нават пасля зямнога знікнення героя. Усеагульная рызыка страціць самае каштоўнае ў жыцці (каханне, волю, саміх сябе як асоб) абуджае ад смяротнага сну канстантава неспакойнае сэрца Песняра.

Такім чынам, вобраз чарадзейна-міфічнага выратавальніка ў адзначаных казках Уладзіміра Караткевіча мае агульную знітаванасць з адпаведнымі звышнатуральнымі персанажамі ў народных творах: ён носьбіт Добра, выступае за непарушнасць паміж чалавечымі ўчынкамі і адплатаю за іх, папулярызуе гуманістычныя і нацыятворныя пачаткі ў свеце. Але для пісьменніка было важна захаваць інтрыгу казачных падзей без іх банальнага прагназавання, таму адносна вобраза выратавальніка быў паспяхова ўжыты мастацкі прыём фрагментарнай энigmatычнасці.

Таксама адчуваецца і вялікі выхаваўчы пазыў прааналізаваных казак, дзе праз вонкава спрошчаныя сітуацыі даходліва раскрываюцца маральная прыярытэты беларусаў, нацыянальныя імператывы.

Сказавасць агульнага аповеду і філасофская разважлівасць нарацара ў творах не толькі спрыяюць чытацкай зацікаўленасці, але і сутнасна мяняюць рэакцыю рэцыпіентаў на адлюстраваныя тут нацыянальныя традыцыі і іх носьбітаў: яны становяцца яшчэ больш блізкімі, зразумелымі кожнаму, бо любы чытач, адкінуўшы абыякавую староннасць, у выніку сам далучаецца да вялікай спадчыны беларускага свету.

Спіс літаратуры

1. Караткевіч, У. С. Збор твораў: у 25 т. / У. Караткевіч; падрыхт. тэкстаў і камент. А. Вераб’я. – Мінск: Маст. літ., 2014. – Т. 3: Апавяданні. Казкі: 1946–1981; рэд. тома Т. Шамякіна. – 774 с.
2. Падстаўленка, В. Нацыянальна-культурны код беларусаў у казцы “Скрыпка дрыгвы й верасовых пустэчаў” Уладзіміра Караткевіча / В. Падстаўленка // Роднае слова. – 2020. – № 10. – С. 38–41.
3. Колас, Я. Сымон-музыка: вершы і паэма / Я. Колас; уклад. Т. Сівянок; прадм. У. Казберука. – Мінск: Маст. літ., 2001. – 319 с.